

wil construeren hoe een beleidsambtenaar in het twintigste-eeuwse *fin-de-siècle* zijn taken opvatte, kan bij dit boek terecht. Dat voert ons naar de tweede reden voor een recensie in dit tijdschrift, namelijk de veelvuldige verwijzing naar historische voorbeelden. Beleidsintegratie, bijvoorbeeld, begint niet bij de oprichting van het ministerie van algemene zaken vlak voor de tweede wereldoorlog maar gaat voor Den Hoed terug naar de Geheime Raad in de zestiende eeuw. De paradoxen inherent aan het burgerschap van ambtenaren worden belicht aan de hand van gevallen van dubieuze taakuitoefening tijdens de bezetting. De geschiedenis van het welzijnsbeleid wordt uitgelegd als een proces waarin vorm en inhoud niet synchroon lopen maar in wisselwerking staan, hetgeen de beleidsmakers in het parlement en op sociale zaken zich kunnen aantrekken. Vloeien deze historische illustraties voort uit de overtuiging van de schrijver dat de hedendaagse bestuurskunde de geschiedenis veronachtzaamt en daarmee de ambtenaren historisch besef van de waarden die hun doen en denken bepalen ontzegt? Dat zouden lovenswaardige motieven zijn, ware het niet dat ze geen vrijbrief zijn om naar believen het verleden op te eisen. Dat gevaar is in de methode van Den Hoed wel aanwezig. Herhaaldelijk dekt hij zich in tegen mogelijke kritiek door te stellen dat zijn artikelen geen bijdragen zijn aan de historische wetenschap, alsof het putten uit andermans werk geen nobele bezigheid kan zijn. Niettemin schuilt er enige willekeur in de keuze van historische parallellen. Een bezwaar dat hij niet heeft ingecalculiseerd, is de betrekkelijk schaarse productie op het gebied van de Nederlandse bestuursgeschiedenis, zeker als het gaat om de geschiedenis van de ambtelijke cultuur. Meer dan hij zich realiseert, is de schrijver gebonden aan de invalshoeken van de bestaande literatuur. Om niet te blijven steken in illustraties uit het verleden, zou het interessant zijn historisch te verklaren waarom Nederlandse ambtenaren, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Franse, hun functioneren zo weinig verinnerlijkt hebben, of daar althans zo weinig blijk van hebben geven in woord en geschrift. Daarmee slaan we echter een weg in die de auteur expliciet niet heeft willen gaan. Bijna naïef tenslotte is de opmerking (19) dat de studie van overheidsbestuur en -beleid het terrein is van parlementaire historici. Als er historici zijn die zich juist niet met bestuursgeschiedenis hebben beziggehouden, is het wel deze groep.

N. Randeraad

M. van Bottenburg, met medewerking van H. Israëls, e. a., *'Aan den arbeid!' In de wandelgangen van de Stichting van de arbeid, 1945-1995* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 277 blz., f45,-, ISBN 90 351 1558 9).

Veel gedenkboeken verhalen louter de feitelijke en institutionele ontwikkeling van de jubilaris. Dit boek is anders. Het beoogt een relaas te geven van het informele overleg dat het werk van de Stichting van de arbeid karakteriseert. Bovendien, zo wordt in het voorwoord gesteld, is het doel de ervaringen van de deelnemers te boekstaven. De auteur en zijn medewerkers hebben daartoe naast onderzoek in het archief, veel uitgebreide interviews afgenomen. De geciteerde notulen en de interviews laten ons inderdaad regelmatig over de schouders meekijken bij de deelnemers aan het centraal overleg over loonpolitiek en sociaal-economisch beleid. De schets van de doelstellingen en beweegredenen van de hoofdrolspelers aan de zijde van werknemers en werkgevers verhelderen de gebeurtenissen. Maar de motivatie aan regeringszijde wordt in dit boek niet op vergelijkbare wijze onthuld, zodat niet alle posities

aan de onderhandelingsstafel even helder in beeld komen. Van Bottenburg voegt punten toe aan de kennis over de ontwikkeling van het sociaal-economisch beleid. Maar werpt vooral interessant licht op de gemeenschappelijke belangen van de leidinggevend en de verzuilde organisaties van werknemers en werkgevers anno 1940-1950 en de daaropvolgende ontwikkelingen. Het boek is met recht een historisch-sociologische analyse.

Duidelijk komt een professionaliseringsproces tot uitdrukking in de beschrijving van de hoofdpersonen. De eerste generaties deelnemers, ondernemers en de, in de vakbond geschoolde, arbeiders zijn omstreeks 1965 vervangen door volledig professionele onderhandelaars. Uit de markante rol van Stikker, in de oorlogsjaren en daarna, komt zijn houding en visie als ondernemer naar voren, fraai samengesteld uit correspondentie, memoires, (klad)notities en interviews. Daartegenover staan de figuren van Rinnooy Kan en Stekelenburg als beroepsmatige vertegenwoordigers van de sociale partners, die in hun interview met Van Bottenburg, terloops een verwisselbaarheid van hun rollen opperen.

Het relaas van de oprichting en de eerste jaren van de stichting is boeiende lectuur. De vooroorlogse initiatieven, de rol van de bezetter en oorlogsomstandigheden worden genuanceerd uiteengezet. Maar centraal in het boek staat een latere episode, het einde van de geleide loonpolitiek. Dit was het keerpunt voor de Stichting van de arbeid in de vijftig jaar van haar bestaan. De auteur tekent de leden van de stichting tussen 1960-1970 als actoren in een sociaal dilemma. Hoe kan het 'free-rider' gedrag van de achterban worden tegengaan zonderde geloofwaardigheid als belangenbehartiger en onderhandelingspartner te verliezen? Het was deze dubbele loyaliteit, zo laat Van Bottenburg zien, die tot zwarte lonen, bonussen en de dreigende inflatie bijdroeg en tegelijkertijd het werk van de stichting ondermijnde. Het einde van de geleide loonpolitiek verminderde het centralistische karakter van de Nederlandse overlegeconomie, maar beëindigde niet het overlegstelsel, in tegendeel.

Het vertrouwensmodel van overleg tussen de sociale partners, dat in de Stichting van de arbeid vorm had gekregen, werd op alle lagere niveaus nagevolgd. Confrontaties vormden ook hier slechts intermezzi. De Swaan trekt hierbij, in het nawoord, een parallel met de gelijktijdige vervanging van de 'bevelshuishouding' dooreen 'onderhandelingshuishouding' elders in de samenleving. Een interessante gedachte, die hij niet volledig uitwerkt. Wel laat hij zien dat de omgang op elk niveau een specifieke vorm aannam. Praten over lonen en salarissen blijft in Nederland voorbehouden aan gedelegeerden in het onderhandelingscircuit. Tussen kennissen is zo'n gesprek vaak taboe.

Het neo-corporatieve karakter van de overlegeconomie is onder druk komen te staan. Decentralisatie, ontzuiling en verlaging van de organisatiegraad veranderen het collectief overleg. Meer individuele regelingen, flexibilisering en een bijhorend neo-liberale ideologie komen hiervoor in de plaats. De gevolgen van deze decentralisatie op bedrijfstak en lager niveau is uiteraard niet meer het onderwerp van het boek. Wel worden de huidige gespreksonderwerpen in de stichting besproken en in Europees perspectief geplaatst. Volgens Van Bottenburg staan op de actuele agenda van de stichting niet meer loonpolitieke of arbeidsrechtelijke vraagstukken, maar zaken als de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf, de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel, de mondialisering van de economie en ecologisch verantwoorde economische groei. De vraag of zo'n verbreding van vraagstukken een eeuwfeest van de Stichting van de arbeid waarschijnlijk maakt, beantwoordt hij heel impliciet.

F. Thissen, *Bewoners en nederzettingen in Zeeland. Op weg naar een nieuwe verscheidenheid* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995, Nederlandse geografische studies 191; Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Amsterdam: Instituut voor sociale geografie, Faculteit ruimtelijke wetenschappen Universiteit van Amsterdam, 1995, 237 blz., f37,50, ISBN 90 6809 207 3, ISSN 0169 4839).

De provincie Zeeland is in de laatste dertig jaar sterk ontsloten geraakt. In geen ander deel van Nederland zijn de reistijden naar de Randstad en die tussen de verschillende delen van de regio zelf, in zo'n korte tijd, zo sterk verminderd. Juist hierdoor lijkt Zeeland extra beïnvloed door grootschalige processen: migratie, economische globalisering en vergrijzing. Wat dit betekent voor de bevolking van de Zeeuwse dorpen en stadjes is het onderwerp van de dissertatie van F. Thissen. Kern van de studie is de vraag welke soorten nederzettingen zich (kunnen) ontwikkelen als woonomgeving met voor nader omschreven groepen bewoners aantrekkelijke kenmerken.

Drie boeiende, maar sterk verschillende, *case-studies* vormen de empirische basis van de studie. Thissen onderzoekt met een 'ecologische benadering' de veranderde eisen van de bevolking aan de directe omgeving. Het 'ecologische' schuilt in de — wat voor de hand liggende — gedachte dat een woonomgeving meer of minder geschikt zal zijn voor de ontplooiing van een bepaalde levensstijl. En aangezien een levensstijl wordt verondersteld de afgeleide te zijn van de maatschappelijke positie van de bewoner, zoekt de auteur in de *case-studies* naar relaties tussen kenmerken van de omgeving en de maatschappelijke positie van de lokale bevolking.

In de eerste *case-studie* worden de verhuismotieven van vertrekkers uit kleine kernen op Schouwen-Duivenland besproken. Daarbij wordt gekeken of er een lokale woningmarkt bestaat. In de kleine kernen heerst onrust over het krappe aanbod van woningen in de eigen woonplaats. Veel geduld en weinig wensen zijn voorwaarden voor een nieuwe woning in de eigen woonplaats. Dit veroorzaakt migratie vanuit de kleine kernen naar elders in de regio: naar het regionale centrum Zierikzee of orthodox bevindelijke dorpen. Starters en mensen die aanmerkelijk beter willen gaan wonen vormen hierin de hoofdmoot. Thissen constateert wat droogjes dat er geen 'dorpse', maar een regionale woningmarkt bestaat, met instemming van de meerderheid van de vertrekkers. Immers 'nog geen 20% van alle vertrekkers' bleek uiteindelijk in de woonwensen gefrustreerd.

De tweede *case-studie* betreft de vraag naar het sociaal-netwerk en de zorgbehoefte van ouderen in de Bevelanden. Is de zorgzame samenleving hier realiteit? Thissen onderscheidt twee groepen ouderen: de autochtone ouderen en de pensioenmigranten die juist na een loopbaan naar aantrekkelijke delen van het platteland verhuizen. In de Bevelanden zijn beide typen aanwezig. Tussen hen bestaan sterke verschillen in woongeschiedenis, welstand en opbouw van het sociale netwerk. Thissen constateert dat het sociale netwerk van burens en vrienden informele hulp biedt aan alleen autochtone ouderen in een kleine woonkern. De pensioenmigranten blijven hier buiten. Ze bezitten veelal geen omvangrijk lokaal sociaal-netwerk, maar compenseren dit door het wonen in de grotere plaatsen met een relatief uitgebreid voorzieningenniveau.

In de derde *case-studie* worden de deelname aan, bereikbaarheid en kwaliteit van de sociale kaart van Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen onderzocht. De meeste bewoners, zo blijkt, hanteren een regionaal kader voor hun arbeidsmarkt en in hun sociale en culturele activiteiten. Daarbij is het gebruik van een auto een voorwaarde. Laag opgeleide bewoners, vrouwen en ouderen blijven aangewezen op de schrale lokale voorzieningen.